

PÉCSI EGYHÁZTÖRTÉNETI MŰHELY 11.

**KATOLIKUS EGYHÁZI TÁRSADALOM
MAGYARORSZÁGON
A 18. SZÁZADBAN**

META KÖNYVEK

Kiadja a META Egyesület
7635 Pécs, Szurdok dűlő 3/E 1/3.

Jelen kötet a 2018. szeptember 28–29-én rendezett
egyháztörténeti konferencia előadásainak szerkesztett változata.

A kötet megjelentetését az NKA támogatta.

A borítón Erdődy Gábor Antal egri püspök pluvialéja (palástja) látható.

A képet az egri Érseki Látogatóközpont – Főegyházmegyei Múzeum
engedélyével közöljük. A fényképet Nemes Róbert készítette.

A kötetet szerkesztette:
FORGÓ ANDRÁS – GŐZSY ZOLTÁN

ISBN 978 615 81278 5 1

Műszaki szerkesztő: Vértesi Lázár
Felelős kiadó: Varga Szabolcs

Pécs, 2019

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

Áttekintések

Görföl Tibor: „A hanyatlás és az epigonok kora”. A katolikus teológia a 18. században	13
Gárdonyi Máté: A 18. századi „egyházi társadalom” vizsgálatának lehetőségei ...	25
Véghseő Tamás: Vladikák, kalugyerek és batykók. Görögkatolikus egyházi társadalom a 17–18. században	35

Főpapok

Tóth Tamás: Püspökkinevezések a 18. században a kánoni eljárások tükrében ...	59
Forgó András: Korszakváltás – elitváltás? A püspöki kar a török kiűzése utáni évtizedekben	73
Kökényesi Zsolt: Szolgálat és reprezentáció. Magyar főpapok VI. Károly és Mária Terézia udvarában	93

Kanonokok

Mihalik Béla Vilmos: Konfliktus és megújulás. Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744)	133
Nagy János: A káptalani követek hangadói az 1751. és 1764–65. évi országgyűlésen	171

Alsópapság

Bárth Dániel: Papok a 18. századi lokális közösségekben: attitűd, mentalitás, világkép	197
---	-----

Gózszy Zoltán: Az alsópapság helyzete a 18. században a pécsi egyházmegyében	211
Hermann István: A veszprémi egyházmegye papsága 1700 és 1777 között (származás és tanulmányok)	259
Szuly Rita: Alsópapság Nyugat-Magyarországon a 18. században. A vasvári főesperesség papsága	277
Bartók István: Coimbrától Nagyszombatig. Az irodalmi ízlés változása a prédikációelmélet tükrében	299

Szerzetesek

Siptár Dániel: Adatok a magyarországi római katolikus férfi szerzetesség létszámának meghatározásához az 1770-es évek elejétől	309
Dénesi Tamás: A bencés rend a 17–18. századi magyar társadalomban	325
Pataki Katalin: A magyarországi szerzetesrendek vagyona és személyi állománya Mária Terézia uralkodása idején, különös tekintettel a koldulórendi kolostorokra	367
Balogh Piroska: Kényszerpályák nemzedéke? Szerzetespapság és felvilágosodás – három esettanulmány	387
Tóth Gergely: Ex-jezsuiták. Önkép, önreprezentáció és a rend 1773. évi megszüntetésének emléke Palma Károly Ferenc, Pray György és Katona István történeti munkáiban	411
Névmutató	427

PAPOK A 18. SZÁZADI LOKÁLIS KÖZÖSSÉGEKBEN: ATTITÚD, MENTALITÁS, VILÁGKÉP¹

Nyilvánvaló, hogy a 18. század társadalom- és egyháztörténeti irányultságú vizsgálata nem kerülheti meg a korszak legnagyobb létszámú klerikus rétege, az alsópapság viszonylatainak tárgyalását.² A piramisszerű hierarchiába rendezett egyházi társadalom legszélesebb, alsó rétegének számító *alsópapság* fogalmába – pragmatikus definíciónk szerint – azok a papok tartoztak, akik lokális közösségekben, a hívekkel aktív interakcióban éltek és működtek a kora újkori és új-kori Magyarországon.³ Alulnézeti szemléletünk következtében logikusan ebbe a gyűjtőfogalomba integrálhatók a nem katolikus keresztény felekezetek lelkészei, valamint azok a katolikus szerzetesek is, akik aktív és állandó pasztorációs tevékenységet végeztek a hívek körében (különösen akkor, ha rendházaik egyúttal plébániai funkciót is elláttak).⁴

Korábbi áttekintések miatt jelen esetben bátran eltekinthetünk az európai vagy a hazai historiográfiai előzmények részletező bemutatásától.⁵ Az egyháztörténet

¹ A szerző az MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport tagja, ennek keretében az *Alsópapság a 18–20. századi lokális közösségekben Magyarországon és Erdélyben* című, 2018-ban indult Lendület-program vezetője.

² Tekintetbe véve a sorozat korábbi köteteit és a pécsi egyháztörténeti műhely eddigi munkásságát (vö. Gőzsy Zoltán – VARGA Szabolcs: *Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben*. Századok 143. (2009) 1123–1163.; Gőzsy Zoltán: *A katolikus egyház normakommunikációs és mediátori szerepe a 18. században*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. BÁRTH Dániel. Budapest, 2013. 53–84.) világos, hogy az alsópapság mellőzésének veszélye jelen esetben senkit nem fenyegetett.

³ BÁRTH Dániel: *Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek)*. In: *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. BÁRTH Dániel. Budapest, 2013. 9–42. (10–11.)

⁴ KÓSA László recenziójában a protestáns „lelkészi kar” bevezetését javasolta (*Ethnographia* 125. 2014/4. 634), mert az alsópapság kifejezés inkább katolikus szempontból értelmezhető. Mivel szándékaink szerint a kifejezést általános, komparatív vallástudományi fogalomként használjuk, megtartottuk annak felekezeteken átívelő értelmezési lehetőségét. Ezzel együtt jelen tanulmány a római katolikus alsópapságra fókuszál.

⁵ Vö. BÁRTH: *Alsópapság... i. m.* 11–18.

ugyan sohasem mehetett el szó nélkül a helyi katolikus papok és protestáns lelkészek mellett, a társadalomtörténeti irányultságú alsópapság-vizsgálat fellendüléséről azonban csak az utóbbi fél évszázadban beszélhetünk. Különösen a 17–18. századi fókuszú egyháztörténeti kutatások tekintetében nem lehet okunk panaszra, hiszen az elmúlt három évtizedben számos fontos és nagyszerű hazai eredmény látott napvilágot.⁶ Példaszerűnek is nevezhető, ahogy nálunk a megélénkülő egyháztörténeti érdeklődés összetalálkozott a néprajznak mint társtudománynak az ilyen jellegű szándékaival. Az ún. történeti néprajz/folklorisztika vallással foglalkozó ága *ab ovo* érdeklődést mutatott a lokális vallási jelenségek alakulástörténete iránt. Ugyanakkor a lokális folyamatokban kiemelkedő szerepet játszó helyi papság forrásanyagának érdemi vizsgálata kutatási program keretében csak az utóbbi évtizedben erősödött meg. Fontos határkövet jelent ezen a téren az ELTE Folklore Tanszéke által 2012-ben *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon* címen megrendezett tudományos ülés, amelynek előadásai a következő évben az első hazai önálló „alsópapság-kötetben” napvilágot is láttak.⁷ A konferencia és a kötet egyik legnagyobb eredménye, hogy valódi (és nem látszat-) diskurzus keretében cseréltek eszmét és szemléletet egymással egyháztörténészek és néprajzkutatók. A kötet beépítette az egyháztörténészek világképebe a néprajzi szempontok lehetőségét, a néprajztudományon belül pedig elősegítette az időközben már elkerülhetetlen realitássá váló paradigmaváltást. Ennek tömör lényege az, hogy a történeti forrásokkal foglalkozó, néprajzi/folklorisztikai irányultságú kutatás nem fókuszálhat pusztán a hajdani „népi kultúra” feltárására, hanem figyelembe kell vennie (sőt középpontba kell helyeznie) az ún. közvetítő rétegek vizsgálatát.⁸

---

⁶ A legújabbak például FAZEKAS István: *A reform útján. A katolikus megújulás Nyugat-Magyarországon*. Győr, 2014.; HERMANN István: *A veszprémi egyházmegye igazgatása a 18. században (1700–1777)*. Veszprém, 2015.; MIHALIK Béla: *Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699)*. Budapest, 2017. Máig kéziratban van, mégis példaadóan befolyásolta a kutatásokat: DÉNESI Tamás: *Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2006.

⁷ *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Szerk. BÁRTH Dániel. Budapest, 2013.

⁸ Vö. BURKE, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, 1991. 86–99. A hazai kutatási irányok közül kiemelkedik a közköltészet közvetítő szerepének vizsgálata: KÜLLÖS Imola: *Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest, 2004.

Utóbbiak között a 18. századi falusi és mezővárosi társadalomban is központi szerepet vitt a lokális közösségekben tevékenykedő alsópapság, amely – nem utolsósorban – tekintélyes mennyiségű közvetlen forrásanyagot hagyott maga után. Mára a hazai néprajzban sem kérdőjelezi meg (reméljük) senki, hogy a papok és lelkészek nem csak a „népi kultúra felfedezésében” játszottak elengedhetetlen szerepet, hanem bizonyos értelemben annak ki- és átalakításában is.⁹ Ugyanígy terjedőben van a szemlélet, miszerint a „népi kultúra” ernyőfogalma helyett a kora újkorban inkább lokális kultúrákról beszélhetünk.¹⁰ Ha fent az alsópapságot *per definitionem* a lokális közösségekhez kötöttük, ugyanezt tehetjük a 18. századi népi kultúrával is. A lokalitás (a helyi társadalmi, gazdasági, kulturális, sőt hatalmi, szokásjogi, mentalitásbeli stb. viszonylatok összegzéseként) olyan kulcsfogalom számunkra, amely nem csupán a néprajzi és egyháztörténeti szempontok egyesítésének esélyét rejt magában, hanem szinte automatikusan magával hozza a történeti antropológia, a mentalitástörténet és a mikrotörténeti léptékváltás alkalmazásának lehetőségét.¹¹ Aki a 18. századi lokális közösségekben élő papság kultúráját, helyi társadalmi szerepét, világképét és attitűdjét vizsgálja, az illető tulajdonképpen szükségszerűen a mindennapi élet speciális vetületeivel foglalkozik.¹²

⁹ A témakör kutatása szempontjából jó hír, hogy az említett konferencia óta két kapcsolódó doktori fokozatszerzés történt a néprajztudományban, egy a néprajz szegedi és egy a budapesti egyetemi műhelyében: Gyöngyössi Orsolya és Bednárík János egyaránt 19. századi alsópapsággal, ugyanakkor eltérő területen és eltérő módszertannal foglalkozik disszertációjában. Előbbi már könyv formátumban is megjelent (Gyöngyössi Orsolya: *Plébánia és társadalom. A római katolikus alsópapság és a laikus templomszolgák társadalmi szerepe Csongrádon a 19. század második felében*. Szeged, 2014), utóbbi várhatóan két éven belül megjelenik.

¹⁰ A népi kultúra – elit kultúra dichotómia kapcsán már az 1980-as években megjelentek a kritikus hangok: KAPLAN, Steven L. (ed.) 1984: *Understanding Popular Culture. Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*. Berlin–New York–Amsterdam, 1984. A bonyolult és nagyszabású szakirodalmi mezővel rendelkező problémakör kapcsán itt csupán a népi vallás fogalmát fokozatosan felváltó „local religion” kifejezés terjedésére utalunk. STEWART, Charles: *Demons and the Devil. Moral imagination in modern Greek culture*. Princeton, 1991.; HESZ Ágnes: *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. Pécs–Budapest, 2012. 79–85.

¹¹ A mára már korántsem új történetírói irányzatokból nőtt ki az elsősorban Peter Burke nevével fémjelzett *new cultural history*. Az új kultúrtörténet számos kiváló eredménye közül témánk szempontjából szemléletével és megközelítési módjával kiemelkedik: HERSCHE, Peter: *Muße und Verschwendung. Europäische Gesellschaft und Kultur im Barockzeitalter I–II*. Freiburg–Basel–Wien, 2006.

¹² Nem véletlen, hogy például a német kutatásokban a témakör éppen a történeti antropológiával közeli genetikus kapcsolatban álló Alltagsgeschichte keretében jelent meg hangsúlyosan: BECK, Rainer: *Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17./18.*

Jelen sorok szerzője tollából az említett konferenciakötetben már megjelent egy programadónak szánt áttekintést arról, hogy magának a témakörnek és a tudományágak e gyümölcsöző együttműködésének milyen perspektívái és hozadéakai lehetnek.¹³ Idézzük föl e problémák és csomópontok lényegét a 18. század nézőpontjából, hiszen e tényezők – terveink és meggyőződésünk szerint – a következő évek kutatásai szempontjából is irányadók lehetnek.

1. Az alsópapság mint társadalmi csoport. (A statisztikailag leírható adatoktól a mentalitásig).
2. Az alsópapság és az egyházi vezetés viszonyrendszere. (A normatív rendelkezésektől a vizitációkon át a *pastor bonus* kép alakulásáig.)
3. Az alsópapság és a közösség kapcsolatrendszere. (A papi attitűdöktől az alulnézeti „jó pap” képig).
4. Papok a lokális hatalmi mezőben. (A komunitástól a kegyurakon át a helyi értelmiségig).
5. A plébánia/parókia mint intézmény a helyi életvilágokban. (A hivataltól a minaadó háztartásig.)
6. A plébánia mint gazdasági tényező. (A paptartástól a hitelintézetig.)
7. A pasztorációs tevékenység mint „szolgáltatás”. (A szentségektől a szentelményeken át a lokális szokásokig.)
8. Konfliktusok és normaszegések mikroanalízise. (A „jó pap”, „rossz pap” sztereotípiáktól a tetteges konfliktusokig.)
9. Alsópapság és a népi kultúra. (A kultúraközvetítéstől a reformokon át az „eltávolodásig”).
10. Papság és ideológia a nagy eszmetörténeti paradigmák mentén. (A konfesszi-onalizációtól az egyházi felvilágosodásig.)

Jahrhunderts. In: Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung. Hg. von DÜLMEN, Richard van. Frankfurt am Main, 1988. 107–143.

¹³ BÁRTH: *Alsópapság... i. m.* 22–32.

A kötet megjelenése (2013) óta többen, több irányból árnyalták kisebb-nagyobb lélegzetű dolgozataikkal a felsorolt kérdéskörökről alkotott ismereteinket.¹⁴ E tanulmány szerzője – régebbi adósságát törlesztve – egy 18. századi ferences szerzetes mentalitásának monografikus megközelítésére vállalkozott.¹⁵ Az alábbiakban főként e munka eredményeit tekintjük át úgy, hogy csoportokba rendezzük a kutatás és elemzés legfontosabb általánosítható (és talán mások számára is használható) tanulságait.

1. tanulság (a források kapcsán)

A mentalitást és mindennapi életet vizsgáló történész számára egyértelműen az ego-dokumentumok¹⁶ kínálkoznak elsődleges forrásként, amelyek között mindaddig élen kell szerepeltetnünk a papi leveleket, amíg 18. századi papi-lelkészi naplók jelentős számban nem kerülnek elő. A falusi alsópapság mifelénk ritkán írt személyes naplót. Többségük még a historia domus vezetését is kötelező nyűgnek tekintette. Ritka kivételek közé tartoznak azok a plébániai háztörténetek, amelyek szerzője „elengedte magát”: dacolva felettesei rosszallásával saját sérelmeit, életeseményeit, örömeit és bosszúságait vetette a minden plébánián kötelező kötet lapjaira.¹⁷ Az ezzel szemben nagy számban fennmaradt papi levelek kapcsán többféle szintet különböztethetünk meg: a hivatalos, a „félhivatalos” és a magánlevél szintjét. Sajnos utóbbiból közölték eddig a legkevesebb példát, nyilván kevésbé őrződtek meg az utókornak, szemben az egyházmegyei levéltárak által archivált hivatalos forrásanyaggal. Nyilván a hivatalos levelek is tele lehetnek olyan adatokkal, amelyek nem csak szerzőjükről, hanem az ő lokális kapcsolódásairól is értékes információkat tartalmaznak. Előnyben részesíthetjük viszont az ún. félhivatalos leveleket, hiszen ezek gyakran olyan mellékvágányokkal, narratív mozza-

¹⁴ Többek között lásd Fazekas István, Mihalik Béla, Gózszy Zoltán, Gyöngyössi Orsolya, Bednárík János, valamint a református forrásokkal dolgozó Ugrai János és Hegyi Ádám jelen tanulmányban idézett és egyéb dolgozatait.

¹⁵ BÁRTH Dániel: *A zombori ördögűző. Egy 18. századi ferences mentalitása*. Budapest, 2016.

¹⁶ *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Hg. von SCHULZE, Winfried. Berlin, 1996.

¹⁷ Ez a gyakorlat inkább a 19. századra jellemző (vö. pl. a Tisza menti Alpár vagy a Duna parti Verőce háztörténetét). BÁRTH: *Alsópapság... i. m.* 20–21.

natokkal, személyes véleménnyel színeződnek át, amelyek valóságos kincsesbányát jelenthetnek a papi attitűdök iránt érdeklődő kutatók szempontjából.

Ezen a téren számunkra az akár grafomániásnak is nevezhető Rochus Szmendrovich levelei szolgáltatták az elsődleges tanulságokat. A zombori ördögűzőről szóló monográfia alapforrásanyagát az előbb falusi plébánosként, majd a Kapisztrán provincia keretei között ferencesként tevékenykedő pap autográf levelei adták.¹⁸ Ezek nagyon gyakran túlléptek a hivatalos levelek keretein: magas rangú egyházi előljárókhoz szóltak, mégis tele voltak konspiratív összekacsintási kísérletekkel, intrikákkal, valós és képzelt félelmek érzékletes és borzasztóan részletező leírásával. A kalocsai érseki konzisztórium tagjai minden bizonnyal elhűltek a hangyabetűkkel lapszélekig teleírt levelek láttán, majd ellankadt figyelemmel hallgatták végig a végtelen szövegfolyam felolvasását. A ferences mentalitása iránt érdeklődő kutatónak viszont ezek a dokumentumok valódi csemegét jelentettek.

A papi levelek mellett kiemelt helyen kezelhetjük a szentszéki forrásanyagot, hiszen a (bármilyen tárgyú) konfliktusok szálas iratanyaga nagy valószínűséggel tartalmaz tanúvallomásokat a papság közvetlen környezetében élők szájából. A tanúvallomások is ego-dokumentumok, amelyek a mindennapi életet tükrözik.¹⁹ Az egyháztörténészek néha érezhetően ódzkodnak a hajdani konfliktusok, papi büntetőügyek vizsgálatát tartalmazó szentszéki és perszonális (szálas) iratok elemzésétől, amelyet több hazai egyházmegyei levéltár szabályzata sem támogat. Pedig így a szempontrendszerünknek megfelelő kincsesbányát vesztegetünk el.²⁰ Jelen tanulmány szerzője a kutatás szintjén már rendelkezik tapasztalatokkal, ám ezekből eddig viszonylag kevés ügyet publikált. A gyulafehérvári püspöki konzisztórium félszáz olyan 18. századi esete vár feldolgozásra, amelynek kapcsán jelentős mennyiségű tanúvallomás áll rendelkezésünkre.²¹

---

¹⁸ BÁRTH: *A zombori... i. m.*

¹⁹ *Wahrheit, Wissen, Erinnerung. Zeugenverhörprotokolle als Quellen für soziale Wissensbestände in der Frühen Neuzeit.* Hg. von FUCHS, Ralf-Peter – SCHULZE, Winfried. Münster, 2002.

²⁰ Egy pozitív példa a német történeti antropológia részéről az efféle források és „kényes témák” feldolgozására: LABOUVIE, EVA: *Geistliche Konkubinate auf dem Land. Zum Wandel von Ökonomie, Spiritualität und religiöser Vermittlung.* Geschichte und Gesellschaft 26. (2000) 105–127.

²¹ Ennek a másfél évtizede lemásolt iratanyagnak a feldolgozását a következő két évben tervezzük. Ezek közül korábban külön füzetben jelent meg egy „rendellenes” ördögűzési procedúrát végrehajtó csíkszentgyörgyi plébános esete (BÁRTH Dániel: *Exorcizmus és erotika. Egy XVIII.*

A 18. századi alsópapság és a lokális közösségek viszonyrendszerére irányuló kutatómunka természetesen nem nélkülözheti az egyháztörténet és történeti néprajz régebben fölfedezett alapforrásanyagát, például az anyakönyveket vagy az egyházlátogatási jegyzőkönyveket sem. A zombori ördögűző biográfiája kapcsán például a helyi anyakönyvek segítségével sikerült bemutatni a főszereplő városi pasztorációs aktivitását, legalábbis a keresztelesek, esketések vagy temetések terén, ugyanakkor a matrikulák nem sokat mondtak az általa véghezvitt gyóntató-lelkigondozó, gyógyító-benedikciós tevékenységről, amelyeknek valódi népszerűségét köszönhetette.²² Tanulságos adatokat tartalmaztak főhősrünk plébánosi tevékenységére vonatkozóan a zágrábi egyházmegye vizitációi is. A szeszvetei plébánosról az 1758-ban és 1761-ben készült főesperesi vizitációban olyan apró megjegyzéseket tettek (jó lenne, ha buzgósa – *zelus* – a kellő tudással – *scientia* – is párosulna; „*ugyanis hiába látszik, hogy olvas, az emlékezete mégis vagy valamiképpen rendezetlennek, vagy nem elég világosnak* – *non satis illuminata – tűnik*”), amelyek az egy évtizeddel későbbi zombori ördögűzési skandalum fényében válnak igazán fontossá és értelmezhetővé.²³ A vizitációk szerencsés módon tartalmazták a plébánia és a plébános könyvjegyzékét,²⁴ amelynek értelmező vizsgálata a megfelelő óvatossággal elszórt nyomokat biztosított a továbblépéshez. Az idézett főesperesi vélemény arra is rámutat, hogy Szmendrovich esetében nem csak a ‘mit olvasott’, hanem a ‘hogyan olvasott’ kérdés feltevésére és megközelítésére is lehetőségünk nyílt. Ha világképet rekonstruálunk, minden apró nyom, apró adat fontos lehet (vö. index-paradigma²⁵).

---

századi székelyföldi ördögűzés szokatlan körülményei. Kecskemét, 2008.), néhány évvel ezelőtt pedig egy szerelmes pap, a kásonújfalusi Csergő János biográfiáját igyekeztünk rekonstruálni a rendelkezésre álló tanúvallomások és papi levelek segítségével. (BÁRTH Dániel: *Szegény Csergő atya. Egy 18. századi erdélyi falusi pap biográfiájának szilánkjai*. In: Emlék, emlékezet, életút. Szerk. DEÁKY Zita – SMID Bernadett. Budapest, 2014. 58–69.)

²² BÁRTH: *A zombori...* i. m. 102–103.

²³ BÁRTH: *A zombori...* i. m. 36.

²⁴ MONOK István: *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek olvasmánytörténeti forrásértékéről*. In: *Folklorisztika* 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára I–II. Szerk. BALÁZS Géza et alii. Budapest, 2000. 661–670.; FAZEKAS: *A reform...* i. m. 147–162.

²⁵ GINZBURG, Carlo: *Fülcimpák és körmök: a következtetésen alapuló paradigma gyökerei*. Café Babel 1998/4. 49–67.

2. tanulság (az esettanulmányok szükségessége kapcsán)

Az utóbbi években Magyarországon napvilágot látott esettanulmányok, amelyek egy-egy pap vagy lelkész konfliktusán keresztül közelítették meg a hajdani lokális életvilágokat, már megmutatják a „léptékváltás” igényét.²⁶ Kétség sem férhet hozzá, hogy az esetelemzések rövidtávon gyönyörködtetőek (hiszen a narratív történetírás reneszánszát meglovagolva szó szoros értelmében „történetet írunk”), hosszú távon pedig remélhetőleg általános tanulságokkal is járnak majd.²⁷ A kísérletek egy részében kényszerűen le kell mondanunk a kontextuális források olyan szintű és mértékű bevonásáról, amely a mikrotörténeti munkák alapvető feltételének tekinthető.²⁸ Talán csak Rochus Szmendrovich említett biográfiáját sikerült a klasszikus értelemben vett mikrotörténeti kontextusban tárgyalni, azt is elsősorban kultúrtörténeti, kevésbé társadalomtörténeti szempontból.²⁹ Mivel

---

²⁶ KÓSA László: *A kunágotai áttérés*. In: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Budapest, 2011. 267–288.; FAZEKAS: *A reform...* i. m. 130–146.; UGRAI János: *Szoknyák, versek, viszályok. Egy lelkész kétszeres rangvesztése*. Aetas 21. (2006/4) 71–87.; BEDNÁRIK János: *A budakeszi tumultus. Egy 19. századi helyi konfliktus elemzése*. In: Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon. Szerk. BÁRTH Dániel. Budapest, 2013. 223–255.; HEGYI Ádám: *A lelkész és a gyülekezet viszonya 1802-ben Úri Sándor gyomai káplán esetének tükrében*. Ethnographia 127. (2016) 258–272.

²⁷ Induló kutatásunkban tudatosan nem vállaltunk makroszintű összefoglalást, általánosabb tanulságok maguktól az esettanulmányoktól, illetve bizonyos mezoszintű (egy esperesi kerületre vagy szűkebb régióra koncentráló áttekintések) vizsgálatoktól várhatók.

²⁸ Érdemes szem előtt tartanunk Benda Gyula szóbeli intelmét, amit egyetemi órai után az ajtóból visszanézve, mintegy utolsó tanulságként hangsúlyozott: „nem minden mikro, ami kicsi”. A helytörténeti adatok minuciózus egymás mellé rakosgatása még önmagában nem mikrotörténet. A léptékváltás lényege, hogy a leszűkített időbeli és térbeli perspektívában adott esetben úgy koncentrálnunk egy eseményre vagy akár egy történeti cselekvőre, hogy a szóba jöhető kontextuális források körét a lehető legszélesebbre tárjuk. Ugyanakkor mára maga a mikrotörténet is több irányba ágazott az 1970-es évek paradigmája óta. Sokan, újabban másféle kritériumokat hangoztatnak, mint amit az olasz *microstoria* képviselői négy évtizede megfogalmaztak. Mindezekkel kapcsolatban a legkiválóbb összefoglalás: SZIJÁRTÓ M. István: *A történetész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, 2014.

²⁹ Az olasz mikrotörténet kialakulásakor Ginzburg és Levi munkája jelölte ki ezt a két irányt: az eretnekséggel megvádolt Menocchio története inkább kultúrtörténeti, az ördögűző Chiesa konfliktusa pedig társadalomtörténeti irányból kontextualizálódott. Vö. SZIJÁRTÓ: *A történetész...* i. m. 46–48. A zombori ördögűző történetének megfejtése az általa missziós attitűddel végzett ördögűző-gyógyító aktivitást, valamint az ezzel kapcsolatos hivatalos egyházi álláspont többarcúságát helyezte a középpontba.

azonban az a könyv másfél évtizedig készült, nem gondolom, hogy egy kutatói életbe túl sok mikrotörténet elkészítése beleférne.

A zombori ördögűző „botránya”, amely az események kuriozitása és különlegessége révén termelt ki nagyszabású dokumentációt, paradox módon számtalan aspektusában a „normális”, hétköznapi élet egyfajta tükrének tekinthető.³⁰ Világosan látjuk általa a helyi ferences konvent szerepét és működését a város társadalmában, a főszereplő ego-dokumentumain keresztül mentalitásának lenyomatait tapasztalhatjuk meg, és ezekkel jelentősen árnyalhatjuk, vagy legalábbis „belülről” láttathatjuk az ún. ferences spiritualitás mibenlétét. Utóbbiról sokszor és sokan írtak általánosan, de egy „névtelen” szerzetes szószátyár levelein keresztül korábban senki sem közelítette meg ennek mélyszöveit.

3. tanulság (a mindennapi élet anyagi oldala kapcsán)

Általában is megállapítható, hogy sem az egyes eseteink, sem az azok háttérben álló papi attitűdök és mentalitások nem nélkülözik a nemzetközi párhuzamokat.³¹ Különösen feltűnő ez a körülmény a paptartás anyagi oldala kapcsán. A szakrális/szentségi ökonómia fogalma azért tűnik ma is használhatónak, mert egyszerre utal a papság által nyújtott szentségi szolgáltatásokra és arra, hogy mindezekért cserébe a közösség tartotta el a papot.³² A plébániai gazdaság modellesítése Alois Schmid újabban megjelent tanulmányaiból igen tisztán kiolvasható. Az általa használt „Ökonomiepfarrer” fogalma sok hazai tanulmány számára tanulságos

³⁰ A „kivételesen normális” (eccezzionalmente normale) fogalmához vö. SZIJÁRTÓ: *A történelem... i. m.* 53–56.

³¹ Amikor Plongeront, Tackett vagy McManners munkáit olvassuk a 18. századi francia alsópapságról, a mindennapi élet hasonló struktúráival találjuk szemben magunkat, mint a hazai forrásanyagban: PLONGERON, Bernard: *La vie quotidienne du clergé Français au XVIIIe siècle*. Paris, 1974.; TACKETT, Timothy: *Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study of the Curés in Diocese of Dauphiné 1750–1791*. Princeton, 1977.; McMANNERS, John: *Church and Society in Eighteenth-Century France*. I–II. Oxford, 1998. De szoros analógiákra lelünk a német esettanulmányokban is: FREITAG, Werner: *Pfarrer, Kirche und ländliche Gemeinschaft. Das Dekanat Vechta 1400–1803*. Bielefeld, 1998; *Ländliche Frömmigkeit. Konfessionskulturen und Lebenswelten 1500–1850*. Hg. von HAAG, Norbert – HOLTZ, Sabine – ZIMMERMANN, Wolfgang. Stuttgart, 2002.

³² Beck egyfajta komplex ökonómiáról ír: BECK, Rainer: *Népi vallásosság és társadalomtörténet (Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán)*. In: *A német társadalomtörténet új útjai*. Szerk. VÁRI András. Budapest, 1990. 38–57.

lehet.³³ A plébánia mint gazdasági intézmény számunkra újabban – talán kissé meglepő módon – az akkor még születési nevén Petrusnak nevezett Szmendrovich esetében került elő. A buzgó szeszvetei plébános jól forgatta vagyonát, hiszen 35 éves korában a ferences rendbe térve jelentős mennyiségű pénztőkével rendelkezett, amelyet a szülőfaluja iskolaalapítványába fektetett. Az élete utolsó éveiben konventen kívüli (szökött) szerzetesként plébánosok mellett tevékenykedő Szmendrovich – gyógyító benedikciókkal és célzott misemondással – tovább növelte tőkéjét és alapítványainak számát. Olyannyira, hogy az ezekkel kapcsolatos levelezés a helytartótanácsig, sőt II. József császárig eljutott, aki a felvilágosult abszolutizmus jegyében virtuális vállveregetéssel támogatta a korai kapitalista alapítványi megoldásokat.³⁴ Nyilván nem sejtette, hogy a pénzszerzés módja egy általa korántsem pártfogolt, felvilágosodás előtti korszak vallási mentalitásához, a közép- és kora újkori benedikciós-exorcista gyakorlathoz kapcsolódik. E mentalitás leghíresebb német képviselője Johann Joseph Gassner volt, akinek életútja az évszámok tekintetében is Szmendrovich szoros analógiáját jelenti. Gassner gyógyító-ördögűző tevékenysége óriási pártoló és ellenző hullámokat vert fel Európában, az ál-megszállottság leleplezésére nem csak a protestáns pamfletek százai vállalkoztak, hanem maga II. József is felemelte ellenük a hangját. Gassner és Szmendrovich egyaránt sikeresen valósították meg a szakrális ökonómiát.

4. tanulság (a lokális hatalmi struktúrák kapcsán)

A nemzetközi párhuzamok nélkül, csupán a hazai forrásanyag alapján a helyi hatalmi struktúrák kérdésköre szintén nehezen lenne értelmezhető. Esettanulmá-

---

³³ SCHMIED, Alois: *Die Ökonomiepfarrer*. In: Kirche – Kunst – Kultur. Geschichts- und kulturwissenschaftliche Studien im süddeutschen Raum und angrenzenden Regionen. Festschrift für Walter Pözl zum 75. Geburtstag. Hg. von BRUGGER, René – MAYER, Bettina – SCHIERL, Monika. Regensburg, 2014. 49–71.; SCHMIED, Alois: *Pfarrer Johann Mayer aus Kupferzell im Fürstentum Hohenlohe. Der „Gipsapostel“ – ein Wegbereiter der deutschen Agraraufklärung*. In: Persönlichkeit und Geschichte. Hg. von ALTRICHTER, Helmut. Erlangen–Jena, 1997. 105–126. A hazai kutatásokban elindult a papi végrendeletek és hagyatéki leltárak vizsgálata is az életmód szempontjából: FAZEKAS: *A reform... i. m.* 163–177.; HORVÁTH Sándor: *A Győri és a Szombathelyi Egyházmegye plébánosainak életmódja a 18. században*. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. NEMES Gábor – VAJK Ádám. Győr, 2011. 181–198.

³⁴ BÁRTH: *A zombori... i. m.* 49–60.

nyainkban hasonló szemléletet és módszertant kell alkalmazni, mint amelyet a történeti antropológia, például a baden-württembergi forrásokot vizsgáló D. W. Sabeen használt az 1980-as években. Az amerikai történész Sabeen híres (melléktermékként létrejött) tanulmánykötetében (*Power in the Blood*) hat 18. századi esettanulmány szerepel, és ezek többségében a helyi pap/lelkész az egyik főszereplő.³⁵ Szerepüket a lokális hatalmi tényezők viszonyrendszerében tárgyalja a szerző.³⁶ Minden általunk vizsgált papi „ügynek”, skandalumnak van lokális hatalmi vetülete. Amikor Mathias Szloboda, a bácskai Kollut (később Küllöd, ma: Kolut, Szerbia) plébánosa az 1760-as években erőszakkal meg akarta akadályozni a kiskorú lányok őszi szőlőőrzését, nem csupán egy helyi szokás megtartó erejével, hanem a helyi hatalmi tényezők összetettségével is szembetalálta magát. A falu illír (sokác) és német lakossága ugyanis eltérő pártra helyezkedett.³⁷ Ugyanő 1767–69 között a botrányos zombori ferences lelkes és aktív támogatójának számított. Vajon miért? Vélhetően a lokális hatalmi tényezők miatt. Az illír hitszónok gyógyító-karizmatikus aktivitása a falubeli illír-párt megerősödését hozta magával, amely a németekkel konfliktusos helyzetben lévő plébánost is jobb hatalmi helyzetbe hozta. Ugyanez, ugyanebben a faluban az 1810-es években is megismétlődött, amikor már nem egy ferences pap, csupán egy harmadrendi „kordás”, a kupuszini származású Frankovits Mihály gyógyította a betegeket nyálával a környéken. Az akkori kolluti plébános szárnya alá vette az üldözött laikus vallási vezetőt, nyilvánosan letérdelt előtte, csodatevő vízként forintosította a „remete” által megáldott kútvizet. A nyilvánvaló anyagi érdekeken túl akkor is az „illír párt” szimbolikus megerősítése állhatott a háttérben.³⁸ Egyébként a zombori ördögűző saját történetének megfejtésében a bácskai város politikai megosztott-

³⁵ SABEAN, David Warren: *Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany*. Cambridge, 1984.

³⁶ Különösen a kötet első, negyedik és ötödik tanulmánya emelkedik ki a szempontból. Utóbbi (*The conscience of the poor: A village detective story*) egy 1733–43 közötti, baden-württembergi falusi detektív történet feldolgozása, amelyben a helyi pap lett a lokális (szimbolikus) hatalmi harcok szó szerinti áldozata: SABEAN: *Power... i. m.* 144–173.

³⁷ Az ügyről önálló tanulmány készült: BÁRTH Dániel: *Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőőrzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén*. Cumania 19. (2003) 85–120.

³⁸ MUHI János: *Zombor története*. Zombor, 1944. A témában a közeljövőben átfogó tanulmánnyal jelentkezünk.

ságának ténye hasonlóan nagy hangsúlyt kapott. Zomborban a római katolikusok (bunyevacok és kisebb részben magyarok) az ortodox szerbekkel nagyjából fele-fele arányban álltak szemben, s ez az etnikai kiegyensúlyozottság a városi vezetés kapcsán is borotvaéles szituációkat teremtett.³⁹ Amikor a helyi ferences kolostorban feltűnt egy „erős pap” a horvát Rochus Szmendrovich személyében, a katolikus városi magisztrátus bátran mellé állt és kitartott mellette akár a kalocsai érsek, valamint a konzisztórium ellenében is. Mi másért tette volna ezt, mint a ferencesben rejlő „szimbolikus tőke” felismerése miatt: az „erős pap” áttéríthet (miként megtette ezt Szmendrovich ezres báméskodó-közönség szeme láttára egy görögkeleti elitélt kivégzés előtti áttérítésével, vagy a tucatnyi ortodox megszállott szintén nézők előtti ördögűzésével), és a térítő potenciál politikai hasznot rejthet magában a lokális hatalmi mezőben.⁴⁰

5. tanulság (az egyházi attitűdváltozatok kapcsán)

A zombori ördögűző ferences világképének megfejtése kapcsán központi kérdésként a kora újkori, különösen a 18. századi egyházi társadalomban jelenlévő attitűdváltozatok mibenléte és megragadhatósága jelentkezett. Közhely, hogy a katolicizmus világegyház jellege a teológiai és dogmatikus egység ellenére helyi változatok sokaságából áll össze.⁴¹ Ami a dél-amerikai vagy ázsiai katolicizmus megengedő jellegével kapcsolatban axiomatikus igazság, azt annál ritkábban vetjük föl egy szűkebb európai terület kapcsán. Létezik a katolicizmusnak mondjuk horvát változata? Létezik-e bunyevac katolicizmus? És mi a helyzet a papsággal? Beszélhetünk-e mondjuk a 18. századi magyarországi katolikus alsópapság mentalitásáról egységes módon? Nem inkább mentalitásokról, attitűdökről, sőt világképekről van szó, amelyek *ad absurdum* egyazon vallás keretein belül jelen-

---

³⁹ A kötet megjelenése óta tekintettük át a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) A 28 *Litterae civitatum* fondjában a zombori magisztrátus leveleit, amelyek megerősítik ezt a megosztottságot.

⁴⁰ Részletesebben lásd BÁRTH: *A zombori... i. m.*

⁴¹ Vö. DELUMEAU, Jean: *Le catholicisme entre Luther et Voltaire*. Paris, 1971. A barokk katolicizmus változatainak vonatkozásában a felekezeti homogenitás és heterogenitás meghatározó erejére utal: HERSCHE: *Muße... i. m.* I. 112–152.

tősen el is térhettek egymástól? Már a kérdésfelvetés jellege is arra utal, hogy e sorok szerzője a pluralitás pártján áll: meglátásunk szerint egymás mellett létező, eltérő papi habitusok, szerepek és attitűdök jellemzik a korszakot, amelyeket sem rendszerezni, sem különválasztani nem könnyű feladat. Amikor az egyes változatok esettanulmányokban jönnek elénk, hajlamosak vagyunk a nagyobb eszmetörténeti irányzatokhoz (pl. konfesszionalizáció, késő barokk, felvilágosodás) kapcsolni ezeket (érthető módon keresve a szakirodalmi fogódzókat). Így tartom magam is az egyházi vezetés (kalocsai érsek és érseki konzisztórium) és a zombori ördögűző ferences konfliktusát a katolikus felvilágosodás és az „ellen-felvilágosodás” összeütközésének.⁴² Azzal együtt, hogy szerintem nem feltétlenül járunk tévúton, figyelembe kell vennünk, hogy a papi attitűdváltozatok mintázatai akár jelenkorunkban is tetten érhetők.⁴³ Éppen ezért elgondolkodtató például Rainer Beck tézise a kora újkori papság *konformista vagy egyéniség* jellegű típusának ketősségéről.⁴⁴ Amikor a lokális konfliktusok hátterét vizsgáljuk, sokszor nem az utólag konstruált eszmetörténeti kategóriák, hanem inkább az ilyen általános emberi tulajdonságok segítik jobban a megértést. Az eltérő papi attitűdök természetesen az anyagi kérdésekhez, a materiális javakhoz való hozzáállástól kezdve akár a népi kultúrához, népi valláshoz való hozzáállás számos aspektusáig bezárólag, sok vonatkozásban tetten érhetők. Példaként említhető, hogy a 18. század második felében az alsópapság körében megfigyelhető egy átmenet, amely a népi kultúrával kapcsolatos reformszándéktól ugyanennek a népi kultúrának a fölfe-dezéséig terjedt. A nemzetközi viszonylatban többek között Burke által tárgyalt folyamat⁴⁵ magyarországi megvalósulásáról egyelőre csak sejtéseink lehetnek.

⁴² BÁRTH: *A zombori...* i. m. 255–266. Utóbbi kategória nem a felvilágosodás ellenében jött létre, de annak nyomán ragadható meg: valami korábbi, valami középkoriat vagy barokkot, valami túlzást és „elhajlást” jelöl. DRASCEK, Daniel: *Gegenaufklärung im süddeutschen Raum. Zur Transformation der spätbarocken Alltags- und Frömmigkeitskultur im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts.* (Habilitációs disszertáció, kézirat). München, 1997.

⁴³ Hol vagyunk már a felvilágosodás korától, és mégis, manapság is látjuk a hazai plébániai és szerzetespapságban a zombori történet két alaptípusát: Isten missziós lendületű, buzgó, az emberek testi bajára közvetlen gyógyírt kínáló, pszseudomágikus gyakorlatot életető szolgáját, akire gyanakodva és szkeptikusan tekint a tiszta teológiai alapelveken működő, jól képzett, racionális alapbeállítódású paptársa.

⁴⁴ BECK: *Der Pfarrer...* i. m.

⁴⁵ BURKE: *Népi kultúra...* i. m. 286–331.

Természetesen mind a tanulságokat, mind a lehetséges kutatási irányokat ennél sokkal részletezőbben tárgyalhatnánk. Remélhetőleg a közeljövőben esettanulmányok egész sora tágíthatja tudásunkat a 18. századi magyarországi alsópapság és a közössége kapcsolatáról, anyagi és pasztorációs viszonylatáról, valamint a papi életpályák és attitűdök változatosságáról. E mikrovizsgálatok után lesz lehetőségünk általánosabb (makroszintű) megállapítások megtételére és egy tágabb értelmezési horizont kialakítására.